

Капитализъм и култура

Ървинг Кристъл

<http://www.mediatimesreview.com/october/CapitalismCulture.php>

Най-трудният проблем, пред който свободната инициатива е изправена днес, не е стопански или политически, а културен

Вече стана банално да се повтаря, че най-важното политическо събитие на двадесети век е рухването на комунистическите режими и на вдъхновилата ги социалистическа идея. Глупаво е да се твърди, че неуспехът на една политическа идея се дължи на погрешно тълкуване, грешки или нещастно стечение на обстоятелствата. Ако теорията не може да устои на човешките грешки или непредвидените обстоятелства, то тя не е реалистична политическа идея, а политическа фантазия. А политическите фантазии могат да бъдат налагани в действителността единствено чрез брутална принуда. Такава бе и присъщата участ на социализма: политическа фантазия въплътена в царство на терор - исторически кошмар, от който човечеството се пробуди.

Ала какво му носи това пробуждане? Последиците от рухването на социалистическата идея далеч не са очевидни. Несъмнено светът осъзна предимствата на пазарното стопанство пред плановата икономика. Но това е по-скоро повторно пробуждане. Та нали "Богатството на народите" (1776) на Адам Смит излиза преди повече от два века; в САЩ и Западна Европа около седем поколения са преживели живота си в условията на пазарно стопанство, което е било господстваща форма на икономическа организация. Въпреки всичко именно по това време и точно в тези страни се роди социалистическата идея; именно там тя разцъфна и роди теории, от които произтекоха социалистическите тирании, заплашвали света в продължение на години.

Как можа да се случи това? Какво в пазарното стопанство, въпреки усилията на най-добрите икономисти, кара много хора, включително интелигентни, да мислят, че в него има някаква огромна грешка? Какво го прави толкова податливо на неверни и враждебни тълкувания?

Пазарното стопанство страда от три главни слабости. Първата е себичната природа на търговската дейност. Втората - сравнително редките, но болезнени и паметни провали на системата. Третата е засилващата се тенденция съвременната демократична политика да затруднява функционирането на системата, обременявайки я с все по-големи тежести.

Който е преподавал основи на икономиката, знае колко лесно студентите усвояват материала и колко трудно им е да го прилагат на практика. Причината е, че когато става въпрос за личните ни интереси, е трудно да се придържаме към основния принцип на свободната пазарна икономика, според който в условията на свободния пазар сделките между хора, преследващи собствения си интерес, са взаимноизгодни. Когато формулира този принцип Адам Смит за първи път в човешката история утвърждава нравствената легитимност на пазарната икономика, изградена върху интереса на личността. Той се изправя срещу подозрителността на една враждебна интелектуална традиция, обобщена най-добре още през 301 година от римският император Диоклециан. Въвеждайки контрол върху заплатите и цените в цялата империя той заявява: "Нерегулираната стопанска дейност е оскърбление за боговете". Днес повечето хора приемат за нормално да се грижат за личния си интерес, но се

отнасят подозрително към другите, които правят същото. Успехът на пазарната икономика зависи до голяма степен от нивото на икономическа грамотност на гражданите, а нужното ниво на грамотност може да се постигне с последователна и непрестанна просвета, целяща изясняването на елементарните, но фундаментални принципи на пазара. Задачата е трудна, защото винаги съществува вероятност за връщане към старото мислене, но въпреки това тя не е непостижима. Икономическото мислене на американеца например е рождение на образование, формирано от конституцията, положена върху здрави икономически принципи, и на съдебна власт, която се грижи за спазването на тези принципи.

Капиталистически консенсус

Но образованието се препъва, когато икономическата действителност му противоречи, както понякога се случва. Тук стигаме до втората слабост на пазарната икономика - изпадането ѝ в "депресия", или както са я наричали през XIX век - "пренастигане на пазара". В урбанизираните общества тези състояния са особено опустошителни и именно проявленията на жестокия и привидно неконтролируем "стопански цикъл" в началото на миналия век, дават основания за критика към капитализма от позициите на социализма. Господстващата в миналото икономическа доктрина не предвиждаше тези "пренастигания" и това правеше социалистическата критика още по-убедителна.

Знам как са реагирали ранните социалисти на първите капиталистически депресии. Ясно си спомням внезапното вдъхновение, което ме превърна в социалист в младежките ми години. По време на юношеството ми през 30-те виждах безработните мъже, които искаха да се трудят, но не можеха да си намерят работа. Виждах бездействието на отлични фабрики. Виждах огромното богатство на неизползваните ресурси. Виждах крещящата нужда на хората от стоки, които можеха да бъдат произведени и си казах: "Защо някой не вземе да оправи тази работа? Да се чака е не само трагично, но и глупаво!" При тези обстоятелства идеята за планова икономика не само, че не ми изглеждаше идеология, за мен дори бе проява на здрав разум.

Голямо щастие е за американците, че през последните 50 години преживяха сравнително слаби и кратки смущения в пазарната икономика. Изглежда винаги са действали правилно, но би било интересно как са постигали това. Ще страдам от натрапчиви съмнения към бъдещето на пазарната икономика, докато икономистите не ме уверят, че са си изяснили поне теорията ѝ, и ако политиците пак объркат нещата, поне ще знам кой е виновен.

Третата слабост на пазарното стопанство е може би най-важната: социализмът може и да е мъртъв, но различните колективистични пориви са живи. Не е необходимо да се самоопределяш като социалист, за да не вярваш в пазарната икономика.

Джон Адамс - един от първостроителите на Съединените щати, пише, че той и неговото поколение са били принудени да посветят живота си на войни и политика, за да могат потомците им да прекарат дните си в изучаване на философията и изкуството. В днешното американско общество значителна част от тези потомци са вкусили от плодовете на охолството и са получили отлично образование, но въпреки това развиват страстен интерес към политиката и дори вярват, че са по-способни да управляват от други, лишени от техните предимства. Те проявяват огромен, неудържим апетит за политическа власт, дълбоко убедени, че единствени са способни да я упражняват "за общо благо". Действията на тези политически активни личности всъщност представляват "политика на предлагането", при която собствената им инициативност създава пазар за програмите им. Политическият коментатор Алан Ернхолт неотдавна блестящо нарече всичко това Съединени амбициански щати.

Тъй като за намесата си в икономиката има нужда от голям брой съучастници - често цели професионални общности или институции - властта си създава значителна политическа база. В резултат на това във всички западни демокрации с двупартийна система едната от партиите поддържа свободната пазарна икономика не от дълбоки принципи убеждения, а по сметка, предпочитайки икономика, при която всички стопански организации и корпорации работят или се стремят да работят като държавни предприятия за комунални услуги.

Онези от нас, които милеят за свободното пазарно стопанство и свободното общество, знаят, че опасността от съвременния либерализъм надживя смъртта на социализма.

Хубаво е, че Съединените щати се борят с тази заплаха вече половин век и американците все по-успешно се справят с нея, все по-убедително критикуват либералните програми. Ако прибегнем до един от любимите термини на либерално настроените средства за масова информация: критиците на либералните програми успяха да ги накарат да изглеждат все "по-спорни" - определение, употребявано доскоро единствено за консервативните идеи.

Най-хубавото от всичко е, че въпреки подкрепата, която "социалната държава" получава от мрежите на заинтересованите групи и някои медии, американският народ се оказва много устойчив на нейните идеи. Средният американец не се трогва от пропагандата, която се стреми да го убеди, че животът му е куп "незадоволени нужди", с които държавата трябва да се заеме. Средният американец смята, че държавата може да му бъде най-полезна, като внимава какво харчи и като не му вдига данъците. Подобна привързаност към личната свобода не е уникално американско явление. Народите с демократични държави са разбрали, че пазарната икономика е по-добра от всички други системи.

Следователно не икономиката на капитализма е основният и трудно решим проблем на обществото. Проблемът е в културата на американското общество, което напада с обходен маньовър работещата сравнително добре икономика. Обществото е буржоазно, но културата е все повече и по-войнстващо антибуржоазна.

Подриване на устоите

В буржоазното общество мнозинството приема безусловно някои добродетели. Сред тях (днес боязливо ги наричаме ценности) желанието да се работи упорито, за да се живее по-добре, зачитането на закона, готовността да се отлага незабавното задоволяване на желанията, уважението към традиционните религии, чувството за дълг към семейството и общността и пр. Така се създава средното съсловие - почвата на пазарната икономика.

Днес обаче отживялото предубеждение срещу пазарната икономика се превръща в агресивна враждебност спрямо буржоазното общество, което е кръвно свързано с нея. Ако буржоазното общество загуби легитимността си, такава ще бъде - без много шум - участта на пазарното стопанство. Затова крайният феминизъм днес е по-опасен за капитализма от крайния синдикализъм.

В този сблъсък защитниците на капитализма са в много по-неизгодни позиции. Изцяло погълнати от проблемите на икономиката и стопанското развитие, приемниците на Адам Смит са подготвени да се справят с нападките срещу икономиката на капитализма, но се оказаха беззащитни пред критиците на неговата култура. Самият Адам Смит, макар и гений в икономическата мисъл, е бил донякъде еснаф, смятайки, че културните наклонности и мнения, подобно на религиозните са въпрос на личен вкус, на който разумните хора няма защо да обръщат голямо внимание. Вече две столетия тази напълно погрешна преценка преследва западната цивилизация. В резултат на това

общопризнатото превъзходство на пазарната икономика над всички други форми на стопанско устройство, буржоазното общество, което е нейна основа, е прицел на невероятно дръзки и успешни нападки.

За защитниците на буржоазното общество и неговата пазарна икономика не е лесно да се справят с това предизвикателство. Буржоазното общество е уязвимо към критиките, защото усилията му са насочени главно към задоволяване на стремежите на обикновения човек - стремежи скромни, а според някои даже ниски. Стремежи, които някога се наричали "домашни грижи": да подобриш материалното положение на семейството си; да се преместиш в "по-добър" квартал и преди всичко да дадеш възможност на децата си да напреднат в материално и обществено отношение. Тъй като успява да задоволи, макар и не еднакво тези стремежи, буржоазният капитализъм си осигурява масова подкрепа, а крайните форми на недоволство не намират широка поддръжка.

На света обаче не живеят обикновени хора. Още от зараждането на новия ред някои са го смятали за отегчителен и просташки, тъй като изтъква личния интерес като мотор на икономическото развитие и смята повишаването на общото благосъстояние за своя цел. Подобни хора - наричани интелектуалци или хора на изкуството - не харесват пазара, а мисълта, че могат да участват в него, ги отвращава. Те обикновено говорят за равенството, но каквото и да казват за това, те никога не се смятат за равни на останалите - те са убедени, че талантът им и тяхната чувствителност ги поставя по-високо над обикновените маси. Оптимистичният, рационален светоглед, характерен за развиващото се буржоазно общество, изглежда твърде "елементарен" и обикновен за хората с тяхното въображение.

В Париж през 20-те и 30-те години на миналия век този бунт поражда обществена контракултура. Докато мислители и групи, които по-късно ще бъдат наречени "социалисти-утописти", кроят планове за радикално преустройство на обществото и човешкия живот, стотици млади хора се заселват в бохемския квартал на Париж и се разграничават от обществото, в което живеят, чрез поредица драматични актове. Те са демонстративно артистични, макар че за мнозина от тях това е по-скоро начин на живот, отколкото творчество, което дава резултати, носят работнически дрехи, водят разпуснат сексуален живот, взимат наркотици (по онова време на мода е опиумът) и се самоубиват често. Сред тях се ражда представата за културен "авангард" със специална мисия. Този военен термин, означаващ войскава част, която се движи пред основните сили, постепенно започва да се свързва с радикалната културна критика към буржоазно-капиталистическите ценности и тяхното "осакатяващо" въздействие върху човешката личност.

Възходът на контракултурата

В наше време понятието "авангард" има значение на "последна мода в изкуството". Това поглъщане на авангарда от пазара на модите успя да го поквари като художествено движение. За съжаление покварени бяха и възприелите го, тъй като самият буржоазен свят изпадна в плен на модите.

Между 1870 и 1950 светът стана свидетел на възхода на "модерното" във всички изкуства, възход поощряван от парите на буржоазията, която започна да утвърждава общественото си положение не само като купува луксозни къщи, но и като придобива и консумира художествени произведения. Но "модерното" изкуство и "модерната" литература по дефиниция са настроени срещу буржоазните условности, нравственост и добродетели. Модерното изкуство бе насочено срещу рационалното общество, формирало стила на политиката преди Втората световна война. От кипежа на тези

художествени страсти се родиха такива течения в живописата като импресионизма, експресионизма, кубизма, футуризма, дадаизма, сюрреализма и всички останали "изми". Всеки нов "изъм" намираще нови и нови начини да докосне дълбоките струни на художествената чувствителност, но едно бе общото в тях - въпреки разнообразието си, всички начини за внушение си приличаха в своята несъвместимост с всекидневния свят на обикновения човек. След Втората световна война обаче обществото навлезе в ерата на това, на което сме свидетели и днес. Страстите на "високата" култура започнаха да се просмукват в света на масовото развлечение, и се роди явлението, което днес високопарно наричаме "масова култура".

Признаци за предстоящата беда имаше още в началото на 50-те. Докато родителите гледаха на новите си телевизори старомодния комик Милтън Бърли, децата слушаха по старите радиоапарати рокендрола на Елвис Пресли. Откровената сексуалност и особено невиданата откровена сексуалност на жената, измести от сърцата на младите романтиката на певци като Синатра. След това се появиха рок концертите, така че буржоазните родители, учещи дъщерите си на скромност и целомъдрие, безпомощно ги изпровождаха на дионисиеви празненства.

Големият пробив дойде с Битълсите. При първото им турне в Америка лондонският "Обзървър" поиска да интервюирам мениджъра им Брайън Епстейн и да предскажа дали американските младежи ще посрещнат групата така възторжено, както английските. Направих интервюто, здрависах се с момчетата от Ливърпул и написах, че Битълсите няма да имат подобен успех в САЩ (правил съм и по-добри прогнози).

Ограниченията на рационализма

Значението на Битълсите беше двойко. За първи път младежи правеха собствена музика: композираха мелодиите, съчиняваха текстовете и ги изпълняваха. Второ - пазарът за този вид популярна музика, обслужван от бурно развиващата се сфера за производство на грамофонни плочи, бе превзет от заможно младо поколение. Плочата с класическа музика оцеля, но остана далеч от събитията. Грамофонната промишленост стана част от процъфтяващата младежка култура, развила се благодарение на растящото охолство на американското общество. Десет години по-късно същото се случи и с филмовата промишленост - пазарът бе превзет от родените между 1946 и 1964 г., които оставиха родителите си в ръцете на телевизията.

След Втората световна война преживяхме културна революция, която в един момент бе готова да прерасне в политическа - точката на възпламеняване бе достигната по време на студентските вълнения през 60-те. В Съединените щати тази революция до голяма степен наложи изтеглянето от Виетнам. На нея се дължеше и извоюваното бързо надмощие на лявото крило в Демократическата партия през 1972 година, довело до трайна поляризация на американския политически живот. В областта на културата, енергията на революцията се изяви в движението, което днес наричаме

"постмодернизъм", който имаше за мото, лаконично изразено в надпис издраскан върху стените на Сорбоната по време на студентските бунтове през 60-те: "Цялата власт - на фантазията!" Днес този академичен рационализъм е господстващ интелектуален стил не само в изкуството, но и в хуманитарните науки и висшите учебни заведения.

Важно е да се вникне в радикалността на новия етап в модерното мислене.

Модернизмът прие спокойно Нищевото: "Бог е мъртъв", прие го като констатация, че институционализираната религия бере душа. Шепя модернисти направиха нищеванското заключение, че щом Бог е мъртъв, всичко е разрешено. Това се подразбираше в модернизма, а онези, които се смятаха за негов авангард, си го знаеха,

ала едва при постмодернизма това отношение стана войнстващ, господстващ мотив в цялата култура.

Докато в течение на векове блясъкът на религията като център на човешкия опит помръкваше, интелектуалният свят запазваше удивителното си самодоволство.

Смяташе се, че ролята на религиозните ритуали един ден ще бъде заменена от естетическите преживявания, предлагани от изкуството. Колкото до нравствените норми, по традиция осигурявани от религията, приемаше се, че тъй като модерният човек е рационално нравствен субект, рационалната философия ще предложи нравствен кодекс, ако не идентичен, то поне достатъчно близък до религиозния, което ще гарантира същия практически резултат.

Но тази вяра се оказа негодна. Светският рационализъм се оказа неспособен да създаде завладяващ нравствен кодекс. Философията може да анализира нравствените закони, но не може да ги създава. Цялата сграда на светския хуманизъм - идеята, че човек може сам да дефинира човешкото у себе си и да гради бъдещето си единствено чрез разум и воля, започна да губи убедителността си.

В началото буржоазният капитализъм се отнасяше към религията с благосклонна търпимост и бе здраво свързан с юдейско-християнската нравственост. По този въпрос Адам Смит и първостроителите на Америка имаха еднакви мисли и чувства. Основната им грешка, дължаща се несъмнено на техния рационализъм, бе нехайното им отношение към въпроса за връзката между тази нравственост и религиозните ѝ корени. Буржоазно-капиталистическата революция от XVIII век успя, защото бе вградила юдейско-християнските нравствени традиции в светския си, рационален светоглед. Грешките дойдоха, когато нравствената традиция бе откъсната от животворния религиозен контекст. Така през XIX век мнозина Западни писатели и философи бяха поразени от така наречената "криза на вярата." Но това не бе още криза на нравствените убеждения. Джордж Елиът написа тогава, че Бог е "неовъобразим", безнравствеността "немислима", а дългът "безусловен". Няколко години по-късно Ницше обяви, че дългът е илюзия, подхранвана от юдейско-християнската "робска нравственост".

Духовно обновление

В академичните и интелектуалните среди Ницше и последователят му Хайдегер, се смятат за титани на модерната философия. Трябва да се знае обаче, че техните теории подкопават не само буржоазното общество и юдейско-християнските традиции, но също и светския хуманизъм, светския рационализъм, буржоазния морал и в крайна сметка западната цивилизация.

Политическите последици от този културен nihilизъм засега се ограничават, освен ако Западът не преживее голяма и дълга икономическа криза. Причина за неговата безперспективност е, че демократичното капиталистическо общество произвежда собствени антители, които до голяма степен го имунизират срещу безумието на левите интелектуалци и артисти. В това общество обикновеният човек не се смята за мъдър, но все пак е разумен. Съвременните буржоазни демокрации са изградени и съществуват благодарение на обикновените хора. Само разумните обаче не стигат на обществото. За да преуспява, то има нужда от творческите сили на религията и изкуството. Всеки човек, трябва да влиза в досег със световите придаващи смисъл на човешкия живот. Нищо не е по-дехуманизиращо и нищо не води по-сигурно към криза на мисълта, от идеята че животът ни е безсмислено събитие в безсмислен свят.

Адам Смит бе убеден, че моралните закони никога не ще бъдат оспорени и отхвърлени. За добро или за зло буржоазното общество наистина се движи по неговите закони, пазарната икономика наистина създаде свят на невиджано благоденствие, но и свят,

който все повече обеднява духовно. Голямата задача днес е войната с духовната бедност. Бъдещето на капитализма е невъзможно без нейното решаване.